

**Archeologisch onderzoek (IVO) door
middel van een proefsleuf op een
veenterp uit de Late Middeleeuwen bij Ter
Borch, Eelderwolde, gemeente Tynaarlo
(Dr.)**

J.B. Hielkema

Met bijdragen van M.C. Blom, K.L.B. Bosma & J.R. Veldhuis

ARC-Publicaties 116

Groningen

2004

ISSN 1574-6879



Colofon

ARC-Publicaties 116
ISSN 1574-6879

Archeologisch onderzoek (IVO) door middel van een proefsleuf op een
veenterp uit de Late Middeleeuwen bij Ter Borch, Eelderwolde,
gemeente Tynaarlo (Dr.)

Tekst

J.B. Hielkema, met bijdragen van M.C. Blom, K.L.B. Bosma &
J.R. Veldhuis

Foto's

J.B. Hielkema

Digitale beeldverwerking

B. Schomaker & J.B. Hielkema

Tekstredactie

K.L.B. Bosma & A. Ufkes

Eindredactie

J. Schoneveld

Omslag

Profiel van de veenterp, foto J.B. Hielkema.

Groningen, 2004

De volledige lijst met ARC-Publicaties is te vinden op www.arcbv.nl

Inhoud

1 Inleiding	3
<i>J.B. Hielkema</i>	
1.1 Aanleiding van het onderzoek	3
1.2 Ligging van het onderzoeksgebied	3
1.3 Doel van het onderzoek	4
1.4 Onderzoeksgeschiedenis	6
1.5 Werkwijze	6
2 Resultaten	9
<i>J.B. Hielkema, met bijdragen van M.C. Blom en J.R. Veldhuis</i>	
2.1 Bodemopbouw	9
2.2 Sporen en structuren	9
2.3 Vondstmateriaal	11
3 Aardewerk en keramische artefacten	15
<i>K.L.B. Bosma</i>	
3.1 Inleiding	15
3.2 Werkwijze	15
3.3 Resultaten	15
3.4 Conclusie	25
4 Conclusies, waardering en aanbeveling	27
<i>J.B. Hielkema</i>	
4.1 Conclusies	27
4.2 Waardering volgens KNA 2.0	30
4.3 Aanbeveling	32
Literatuur	35
Bijlagen	36

1 Inleiding

J.B. Hielkema

1.1 Aanleiding van het onderzoek

In het gebied Ter Borch, bij Eelderwolde (gem. Tynaarlo), is de ontwikkeling van woningen, een bedrijventerrein en een transferium gepland (afb. 1.1). Door onderzoeksbureau De Steekproef is in het kader hiervan in 2002 een inventariserend archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit leverde aan aantal terreinen met hoge archeologische verwachting op (Jelsma & Tulp 2002). Eén van deze terreinen, in het zuiden van het onderzoeksgebied, betreft een veenterp uit de Late Middeleeuwen. Vanwege de bedreiging van de veenterp door de geplande bouwactiviteiten, was het nodig om hier een meer uitgebreid archeologisch onderzoek uit te voeren. Dit betrof een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van een proefsleuf.

De opdracht voor het onderzoek is verleend door de gemeente Tynaarlo. Het onderzoek is uitgevoerd door Archaeological Research & Consultancy (ARC bv) en vond plaats tussen 26 en 30 januari 2004. De dagelijkse leiding in het veld was in handen van mw. drs. J.B. Hielkema, drs. J.Y. Huis in 't Veld was veldtechnicus en verder werkten mw. drs. M.J.M. de Wit, mw. drs. M.C. Blom en B. Schomaker aan het onderzoek mee.

1.2 Ligging van het onderzoeksgebied

Het te ontwikkelen gebied Ter Borch betreft een lange smalle strook ten noordwesten van Eelderwolde, tegen de stad Groningen aan (afb. 1.2). Aan de westzijde wordt het gebied begrensd door het Omgelegde Eelderdiep. De veenterp ligt in het zuiden van het gebied, tussen de Groningerweg en het Omgelegde Eelderdiep. Het gebied is in gebruik als weiland. Voorafgaand aan het onderzoek was de veenterp als een lichte verhoging in het landschap zichtbaar.



Afbeelding 1.1 De ligging van Ter Borch.

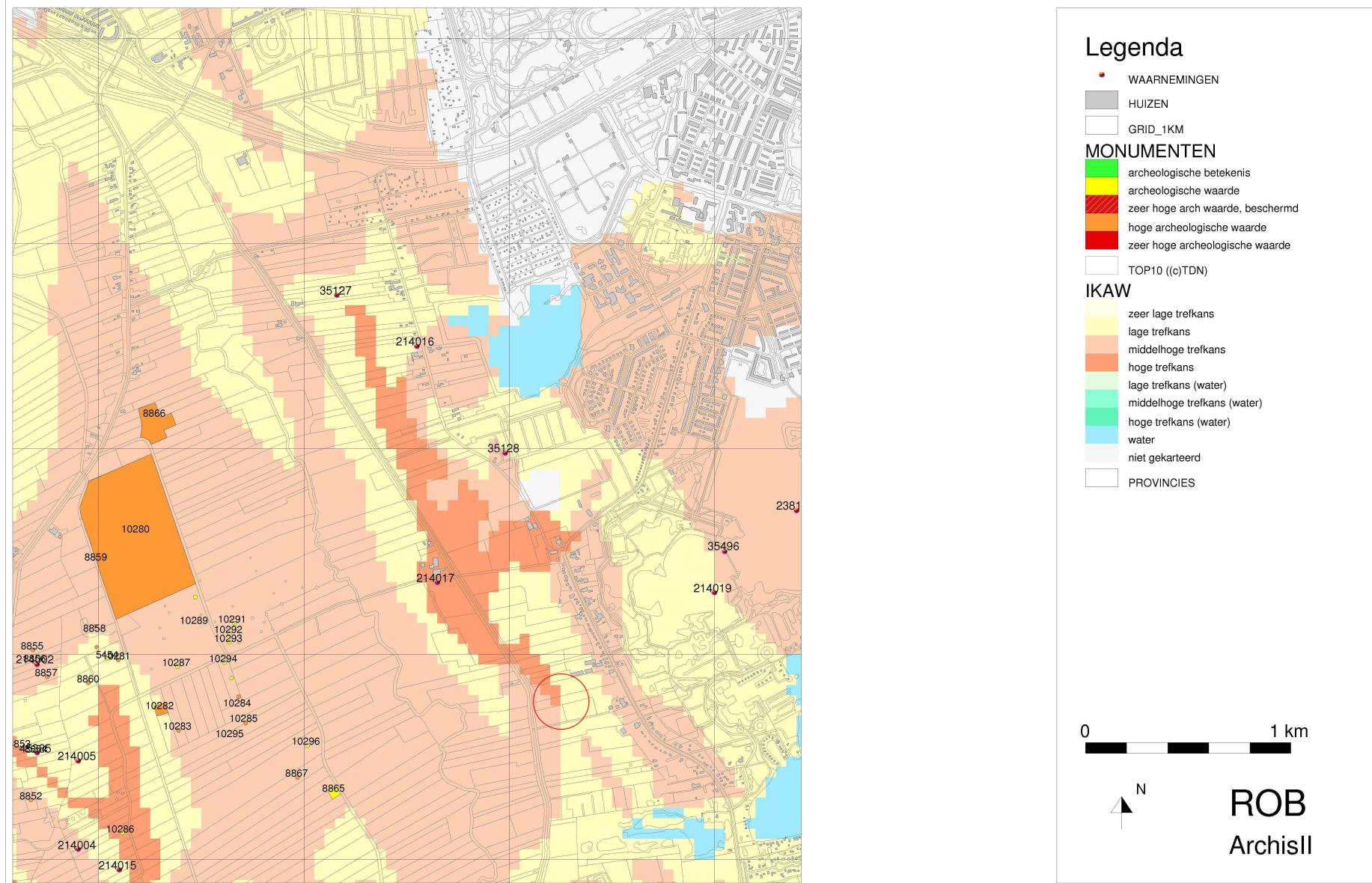
1.2.1 Objectgegevens

ARC-Projectcode	2003/240
Provincie	Drenthe
Gemeente	Tynaarlo
Plaats	Eelderwolde
Toponiem	Ter Borch
Kaartblad	7D
Coördinaten	232.250/576.750
Periode	Late Middeleeuwen
Type object	Veenterp
Type bodem	Veengrond
Geomorfologie	Veenvlakte

1.3 Doel van het onderzoek

Ten behoeve van het onderzoek is een Programma van Eisen (PvE) opgesteld door drs. C.G. Koopstra (ARC bv). Hierin zijn de volgende onderzoeksvragen verwoord:

- 1 *Wat is de aard en omvang van de mogelijk aan te treffen archeologische resten?*
- 2 *Wat is de omvang en ruimtelijke positionering van de eventuele vindplaats?*
- 3 *Wat is de datering van de eventueel aan te treffen resten?*
- 4 *Hoe verhoudt de vindplaats zich tot de oorspronkelijke geologische en landschappelijke situatie?*
- 5 *Sluit de veenterp qua vorm en opbouw aan bij de reeds bekende veenterpen in Peizermadenpolder?*



Afbeelding 1.2 De ligging van het onderzoeksgebied, aangegeven binnen de rode cirkel. Bron: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Archis II, 21 januari 2004.

Het doel van het onderzoek is om door middel van het beantwoorden van de onderzoeksvragen te komen tot een waardestelling voor deze vindplaats.

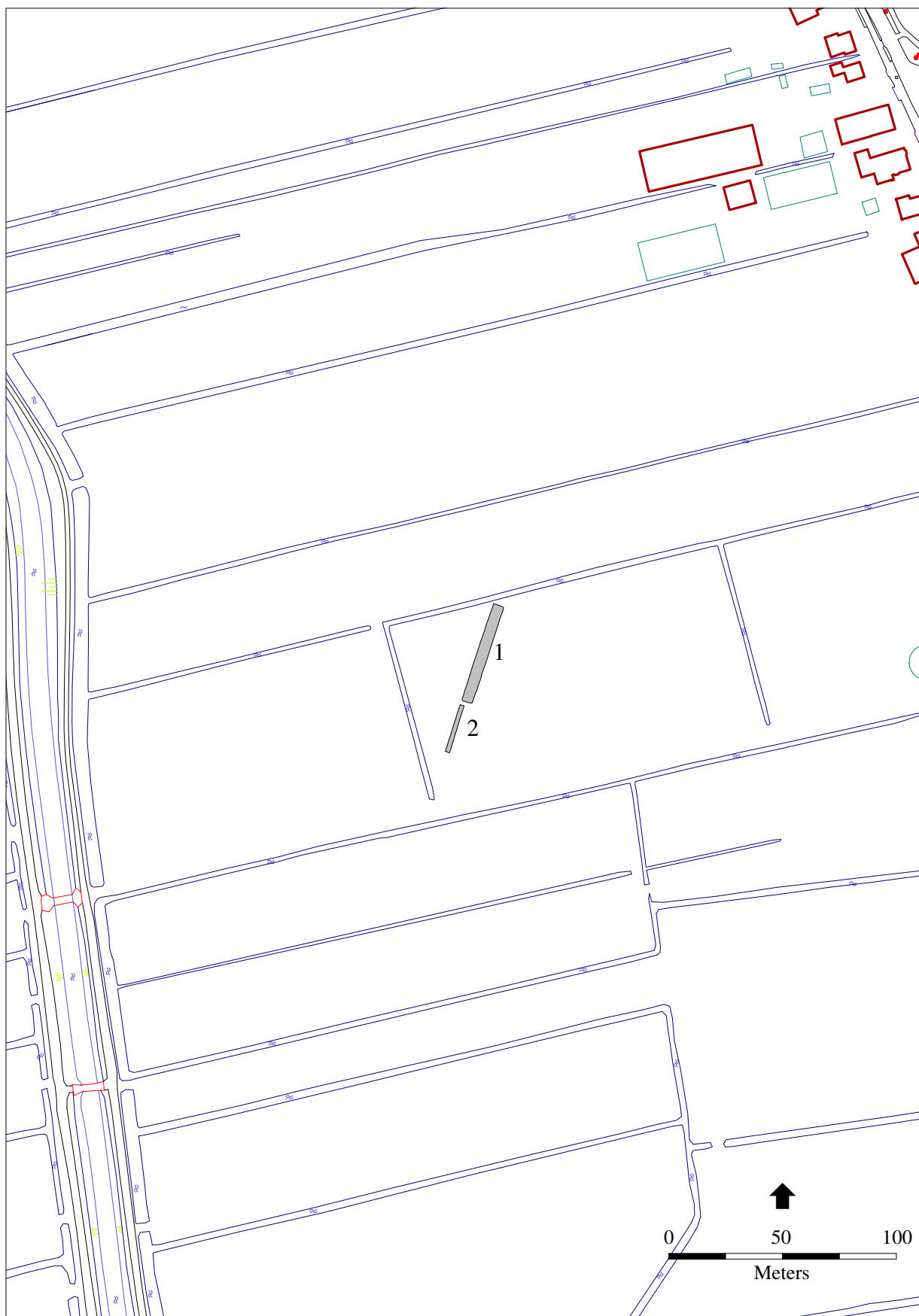
1.4 Onderzoeksgeschiedenis

Zoals in paragraaf 1.1 reeds is vermeld, is door archeologisch onderzoeksbureau De Steekproef een verkennend Archeologisch Onderzoek uitgevoerd in het gebied Ter Borch (Jelsma & Tulp 2002). De veenterp is hierbij ontdekt tijdens het nader onderzoeken van prominente ‘koppen’ in het landschap. In enkele boringen zijn scherven van middeleeuws kogelpotaardewerk aangetroffen. Deze veenterp is vermoedelijk vergelijkbaar met de 13e-eeuwse veenterpen in de Peizermadenpolder en ter hoogte van de huidige Hoornse Plas ten zuiden van Groningen.

1.5 Werkwijze

In het PvE werd gesteld dat de veenterp door middel van een 125 m lange proefsleuf onderzocht diende te worden. Ter plaatse bleek de veenterp echter minder groot te zijn dan in het rapport van De Steekproef is aangegeven, daarom is besloten om een kortere sleuf aan te leggen. Het betreft werkput 1, een 4 m brede sleuf met een lengte van 45 m. Om een indruk te krijgen van het gebied buiten de veenterp is aansluitend op werkput 1 een smallere sleuf met een lengte van 20 m opgegraven, werkput 2 (afb. 1.3). In de eerste sleuf zijn twee opgravingsvlakken aangelegd. Het eerste vlak ligt net onder de bouwvoor; op dit niveau zijn de eerste grondsporen zichtbaar. Het tweede vlak is 30 cm onder het eerste vlak aangelegd. Tijdens de aanleg van het vlak zijn handmatig vondsten verzameld, in vakken van 4 bij 5 m. Daarnaast zijn vondsten per archeologisch spoor verzameld. In werkput 1 is het westprofiel verdiept tot in het zand, om de opbouw van de terp te kunnen documenteren. In werkput 2 is één vlak aangelegd, op het niveau van vlak 2 in werkput 1. Vanwege het veen in de ondergrond kon de graafmachine niet meer grond verzetten op deze locatie zonder weg te zakken. In werkput 2 zijn de vondsten in vakken van 2 bij 5 m verzameld.

Ten tijde van het onderzoek was het terrein erg nat. Vooral op het diepere vlak was het hierdoor erg moeilijk om grondsporen waar te nemen.



Afbeelding 1.3 Ligging van de werkputten binnen het onderzoeksgebied, kaart B. Schomaker.

2 Resultaten

J.B. Hielkema, met bijdragen van M.C. Blom en J.R. Veldhuis

2.1 Bodemopbouw

De bodem in het onderzoeksgebied bestaat uit koopveengronden (classificatie bodemkaart hVc en hVz) en moerige podzolgronden (vWp).¹ Op de bodemkaart is te zien dat de veenterp ten zuiden ligt van een uitloper van een zandrug. In het profiel bleek dat de terp gelocaliseerd is op de plaats waar het zand in de ondergrond omhoog komt (zie bijlage 3). Boven het zand ligt een ongeveer 40 cm dikke laag veen, waarop de terp is opgeworpen. Het perceel waarin de veenterp ligt is lang in gebruik geweest als grasland. De bouwvoor ter plaatse is dun en bestaat in feite uit de graszode. Aangezien het leefniveau direct onder het maaiveld ligt, zal daardoor enige erosie van de top van de terp hebben plaatsgevonden.

2.2 Sporen en structuren

2.2.1 Veenterp

De veenterp is in het profiel te herkennen als een pakket veenplaggen (afb. 2.1). De maximale dikte van het pakket is 80 cm. Dit pakket strekt zich uit over een lengte van 30 m.

Op het bovenste opgravingsniveau (zie bijlage. 4) werd op het hoogste deel van de terp een min of meer rechthoekig spoor (spoor 7) aangetroffen bestaande uit een laag venige grond met daarin verbrande leembrokken. Dit spoor wordt geïnterpreteerd als een leefniveau of vloer. Het spoor beslaat bijna de hele breedte van de proefsleuf, aan de westzijde zit een uitstulping, naar het oosten zal het spoor buiten de proefsleuf doorlopen. De lengte van het spoor is ongeveer 10 m. In deze laag werden veel aardewerkscherven en stenen aangetroffen. Opmerkelijk is een stuk hout dat op het hoogste deel werd aangetroffen. In eerste instantie werd aan een ingegraven paal behorende bij een woonconstructie gedacht. Het bleek echter om een kort stuk hout te gaan, waarvan de functie onbekend is.

Buiten de aangetroffen vloer ligt een rand van zoden, met een breedte van 2 m, spoor 6. Het was niet te zien of het om heidezoden of graszoden gaat. Ook hier werden veel aardewerkscherven en stenen gevonden. Deze zodenrand kan geïnterpreteerd worden als de onderzijde van een zodenwand. Aan weerszijden

¹Bodemkaart van Nederland 1:50.000, blad 7 West, Groningen.



Afbeelding 2.1 Terpprofiel, foto J.B. Hielkema.

van de zoden bevindt zich veen, soms waren hierin afzonderlijke zoden te onderscheiden. Deze laag is in het profiel te herkennen als de opgeworpen terp. Naar de randen van de terp neemt de hoeveelheid vondstmateriaal snel af. In werkput 2 werden alleen in het vak grenzend aan werkput 1 enkele scherven aangetroffen.

2.2.2 Sloten

Op het onderste opgravingsniveau werd aan het zuidelijke uiteinde van werkput 1 een ongeveer 1,20 m brede sloot aangetroffen (spoor 11). De sloot is NNW-ZZO georiënteerd. Hierin werden o.a. enkele stukjes leer gevonden. In werkput 2 werd een tweede sloot (spoor 2) aangesneden. Deze loopt bijna haaks op de sloot in werkput 1. De sloot heeft een breedte van 80 cm en een diepte van 25 cm. De doorsnede van de sloot in het profiel laat zien dat hij een vlakke bodem heeft.

2.2.3 Kuilen

Ten noorden van de sloot in werkput 1 ligt een ronde kuil, spoor 13. Tegen het westprofiel ligt een rechthoekige kuil, spoor 15. Deze kuil heeft een breedte van 5,50 m en een diepte van 30 cm. In de kuilen is geen vondstmateriaal aangetroffen. De functie van deze kuilen is vooralsnog onduidelijk.

2.2.4 Interpretatie

Afgaande op de opbouw van het profiel heeft de veenterp een omvang van ongeveer 30 m gehad. De veenterp is opgebouwd uit veenplaggen en heeft een hoogte van

ongeveer 80 cm. Door inklinking van het veen is het mogelijk dat de veenterp oorspronkelijk hoger is geweest. De geringe omvang van de terp maakt aannemelijk dat er één huis op heeft gestaan. Er is een vloer aangetroffen op het hoogste deel van de terp. Deze bestaat uit een laag veen waarin brokken verbrande leem zijn aangetroffen. De leem is waarschijnlijk ter versteviging van de zachte veenbodem aangebracht. Vermoedelijk is de leem van elders aangevoerd, want tijdens het onderzoek zijn geen klei- of leemlagen aangetroffen. De rand van plaggen buiten de vloer is mogelijk het restant van zodenwanden. Het onderzoek dat in 1975 en 1976 door het GIA² is uitgevoerd laat een vergelijkbare situatie zien (Casparie 1988, fig. 3). Op het hoogste deel van de onderzochte terp stond een huis waarvan de wanden bestonden uit gestapelde zoden. De afmetingen van dit huis zijn ongeveer 13×8 m. De zodenwanden van dit huis hadden een dikte van 1,2 tot 1,5 m. De vloer en de zodenwanden op de veenterp die te Ter Borch is onderzocht zijn afwijkend; de vermoedelijke zodenwand heeft een dikte van 2 m en de breedte van de vloer is 10 m. De aangetroffen sloten zouden kunnen behoren bij een ringsloot, met een aftakking naar het zuiden. De brokken baksteen die zijn aangetroffen duiden op de aanwezigheid van een stenen gebouw. Mogelijk is er sprake van een herbouwfase van het huis. Tijdens het archeologische onderzoek zijn echter geen grondsporen aangetroffen die wijzen op een fasering in de bewoning van de terp.

Door Klungel (1971) worden de veenterpen in het gebied ten zuidwesten van Groningen in drie groepen ingedeeld. De veenterp die in Ter Borch is onderzocht ligt tussen de oostelijke groep, bij het Hoornse Diep, en de middelste groep, tussen het Eelder- en Peizerdiep, in. In de oostelijke groep komen veel ‘grote’ veenterpen voor (doorsnee 30–40 m). In de middelste groep komen veel kleine veenterpen voor (doorsnee 10–15 m). Met zijn omvang van ongeveer 30 m past de veenterp van Ter Borch beter bij de oostelijke groep dan bij de middelste. De terpen die in het gebied van de Hoornse Meer zijn onderzocht door het GIA hadden een omvang van ongeveer 20–40 m. Deze terpen zijn 80–100 cm hoog (Casparie 1988). De terp die in het plangebied Ter Borch is onderzocht lijkt hier goed bij aan te sluiten.

2.3 Vondstmateriaal

Het vondstmateriaal dat tijdens het onderzoek is verzameld, is in verschillende categorieën in te delen (tabel 2.1). De belangrijkste vondstcategorie, aardewerk, wordt in hoofdstuk 3 besproken. Het overige vondstmateriaal wordt hieronder kort beschreven.

2.3.1 Vuursteen en natuursteen

J.R. Veldhuis

Tijdens het veldwerk is in totaal bijna twintig kilo steen (N=117) en 221,6 gram vuursteen (N=22) gevonden. Uit een vluchtige analyse van dit materiaal bleek dat het merendeel van de zeventien vuurstenen onbewerkt is. Slechts twee stukken

²Toen Biologisch-Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen genaamd, tegenwoordig Groninger Instituut voor Archeologie.

	aantal	gewicht (in gram)
aardewerk	897	13.974,6
keramische artefacten	7	1.505,2
bouwmateriaal	26	2.870,7
huttenleem	49	1.155,6
faunaresten	5	38,4
metaal	1	21,1
natuursteen	117	36.009,6
vuursteen	22	221,6
glas	1	22,9
leer	2	–

Tabel 2.1 Vondstmateriaal per categorie.

vertoonden sporen van bewerking. Het gaat hier om een complete afslag (vnr. 6) en een simpele afslagkern (vnr. 21).³ Geen van deze twee artefacten vertoont sporen van verbranding/verhitting. Van de overige vijftien onbewerkte stukken zijn vijf exemplaren in meer of mindere mate verbrand.

Bij het natuursteen vormen de 55 Scandinavische gesteenten bijna de helft van het steenmateriaal.⁴ Kwartsitische zandstenen komen met 39 exemplaren op de tweede plaats. De overige steensoorten zijn (in mate van voorkomen): tefriet (13 fragmenten), gangkwarts (5 stuks), kwartsiet (3 stuks) en een conglomeraat en een niet te determineren stuk. Geen van deze steensoorten komen van nature op deze locatie voor en zijn dus geïmporteerd. Van de in totaal 117 natuurstenen vertonen 94 exemplaren sporen van verbranding/verhitting.

Onder het natuursteen werden twee typen werktuigen aangetroffen. De tefriet-fragmenten zijn afkomstig van één of meerdere maalstenen. Maalstenen van tefriet werden vanaf de IJzertijd vanuit het Eifelgebied (Duitsland) over Europa geëxporteerd. Aangezien de hier gevonden maalsteen of maalstenen niet compleet is aangetroffen is het niet mogelijk om deze te dateren. Een tweede werktuig betreft een intensief gebruikte slijpsteen, gemaakt van een stuk leikwarsiet dat vanuit de Ardennen geïmporteerd moet zijn.⁵

Deze hoeveelheid en gewicht bij met name het natuursteen is opvallend te noemen en verdient dan ook een meer uitgebreid onderzoek.

2.3.2 Leer

M.C. Blom

Tijdens de opgraving zijn twee delen van een lederen schoen geborgen. Het is niet duidelijk of ze tot dezelfde schoen hebben behoord. Het betreft twee stukken van het bovenleder van een schoen. Het aangetroffen stuk leer is een hielpand, waarbij de stiknaad die de delen op het midden van de hiel aan elkaar heeft bevestigd nog zichtbaar is. Het bovenleder van een schoen bestaat doorgaans uit drie onder-

³Er werden nog enkele andere mogelijke afslagen gevonden, maar de onregelmatige vorm en de aanwezigheid van roestplekken, maakt duidelijk dat het hier gaat om recente beschadigingen.

⁴De Scandinavische gesteenten bestaan uit: graniet, gneis en amfiboliet/dioriet.

⁵Met dank aan dhr. H. Huisman, Natuurmuseum Groningen, voor diens hulp bij de determinatie.

delen: het voorblad en twee gelijke hielpanden. De onderdelen werden met een zogenaamde spannaad aan elkaar genaaid. Op deze manier was het stiksel aan de buitenkant onzichtbaar. Bij deze methode ontstaat dus midden over de hiel een naad. De twee lapjes leer die zijn geborgen zijn respectievelijk 16,5 cm lang en 7 cm breed, en 10,5 cm lang en 5,5 cm breed. Het laatstgenoemde stukje is sterk verweerd en er zijn geen bepalende kenmerken, waarbij we kunnen denken aan stikgaten, vetergaten of bevestigingsranden, meer te herkennen.

Het eerste deel bezit wel een aantal zichtbare kenmerken. Zo zijn aan alle vier de zijden stikgaatjes zichtbaar. Aan de bovenzijde lijkt een deel van een bies zichtbaar. Deze is nog slechts gedeeltelijk aan de schoen bevestigd. De bovenranden van bovenleder werden meestal afgewerkt met een dergelijke smalle leren bies, die werd dubbelgevouwen en geheel rond de instap van de schoen werd genaaid.

Het is niet mogelijk om aan de hand van de twee stukjes leer een scherpe datering te bepalen. De stukjes zijn te sterk verweerd, waardoor bepalende kenmerken niet meer zichtbaar of aanwezig zijn. Er kan slechts verondersteld worden dat het grootste stuk leer afkomstig is van een schoen die dateert van voor de 14e eeuw. De schoen met een naad midden over de hiel verdwijnt dan namelijk geheel.

2.3.3 Overig vondstmateriaal

J.B. Hielkema

Tijdens het onderzoek zijn 26 stukken bouw materiaal aangetroffen, met een gewicht van 2.870,7 gram. Het bouw materiaal betreft brokken van grote bakstenen, zogenaamde kloostermoppen. De aangetroffen brokken hebben een formaat van $? \times 14 \times 7$ cm. Deze bakstenen zijn handgevormd en stammen waarschijnlijk uit de Late Middeleeuwen. Tijdens het onderzoek op veenterp nr. 3 zijn ook enkele bakstenen aangetroffen, deze hadden een formaat van $30 \times 14 \times 9$ cm (Jager 1990, p. 29). Deze terp wordt tussen de 12e en de 15e eeuw gedateerd. Bij Witten is een vermoedelijk steenoven opgegraven waar bakstenen met een vergelijkbaar formaat werden aangetroffen. Deze steenoven wordt geassocieerd met het klooster van Assen en wordt na 1300 gedateerd (Beuker & Van der Sanden 1993, p. 56).

3 Aardewerk en keramische artefacten

K.L.B. Bosma

3.1 Inleiding

Tijdens het onderzoek zijn fragmenten van aardewerk en keramische artefacten of fragmenten daarvan aangetroffen. In dit hoofdstuk zal het onderzoek naar dit materiaal worden besproken. Het voornaamste doel is het beschrijven en het zo precies mogelijk dateren van het aangetroffen materiaal, ten behoeve van het beantwoorden van de in het PvE gestelde vragen. De volgende vragen zijn in dit kader relevant:

- 1 *Wat is de aard en omvang van de mogelijk aan te treffen archeologische resten?*
- 3 *Wat is de datering van de eventueel aan te treffen resten?*

In het onderstaande zal getracht worden deze vragen, in relatie tot het aardewerk-onderzoek, te beantwoorden.

3.2 Werkwijze

Nadat al het vondstmateriaal is gewassen, gedroogd en gesplitst in categorieën, is het per vondstcategorie geteld en gewogen en ingevoerd in het archeologische data-verwerkingsprogramma Dig-it. Vervolgens zijn aardewerk en keramische artefacten ter beschikking gesteld aan de auteur en nader onderzocht. Per vondst-nummer is voor elke aardewerksoort het aantal fragmenten geregistreerd. Hierbij zijn fragmenten die aan elkaar passen als één geteld. Daarnaast zijn eventuele bijzonderheden met betrekking tot potvorm, baksel, magering, decoratie en oppervlaktebehandeling, gebruikssporen en herkomst beschreven. Ook is het minimum aantal individuen (mai) per potvorm vastgesteld. De keramische artefacten zijn individueel gewogen en beschreven. Verder is al het materiaal, voor zover mogelijk, gedateerd. Geregistreerde gegevens zijn vastgelegd in bijlage 1 en in tabel 3.5.

3.3 Resultaten

In totaal zijn 897 fragmenten van aardewerk aangetroffen. Deze scherven vertegenwoordigen een totaal gewicht van 13.974,6 gram. Naast aardewerk zijn zeven

periode	soort	aantal
Late Middeleeuwen	kogelpotaardewerk	891
Late Middeleeuwen of Nieuwe Tijd	witbakkend aardewerk	2
Nieuwe Tijd	roodbakkend aardewerk	2
	industriële porselein	1
onbekend	ondetermineerbaar	1
totaal		897

Tabel 3.1 Aantallen per aangetroffen aardewerksoort, ingedeeld naar periode.

keramische artefacten of fragmenten daarvan gevonden, met een totaal gewicht van 1.505,2 gram. Al het materiaal is slecht tot matig van kwaliteit; het is in vrijwel alle gevallen verweerd en/of geërodeerd. Een klein deel van het materiaal vertoont ijzerconcreties. Vanwege de relatief geringe mate van fragmentatie is het echter goed determineerbaar. In het onderstaande zal het materiaal per categorie worden besproken.

3.3.1 Aardewerk

Het grootste deel van het aardewerk (99%) dateert uit de Late Middeleeuwen en als zondanig vertoont het complex een zeer homogeen beeld. Slechts enkele scherven zijn te plaatsten in de Nieuwe Tijd en kunnen worden beschouwd als ‘vervuiling’. Deze fragmenten worden niet nader besproken.

De aangetroffen soorten per periode zijn weergegeven in tabel 3.1. Zoals te zien in deze tabel bestaat het laatmiddeleeuwse complex overwegend uit kogelpotaardewerk. Twee scherven van witbakkend aardewerk dateren mogelijk eveneens uit de Late Middeleeuwen (zie noot op p. 18), maar aangezien dit niet met zekerheid is vast te stellen zal in het onderstaande uitsluitend het kogelpotaardewerk nader worden besproken.

Baksel, morfologie en gebruik

Het kogelpotaardewerk wordt gekenmerkt door een matig zacht tot matig hard, donkergrijs baksel met een licht- tot donkerbruin oppervlak. De donkergrijze kleur van de kern is ontstaan tijdens een reducerend bakproces, waarbij de zuurstoftoevoer werd afgesloten. Aan het einde van het bakproces werd zuurstof toegelaten, wat als gevolg heeft gehad dat het oppervlak van de potten oxideerde en daardoor een bruinige kleur kreeg. Al het kogelpotaardewerk is uitsluitend gemagerd met matig grof tot grof granietgruis.

De term ‘kogelpotaardewerk’ is misleidend aangezien naast de karakteristieke kogelpotten ook andere vormen zoals bijvoorbeeld kannen en bakpannen met een korte, holle steel werden gemaakt die hetzelfde baksel hebben. Binnen dit complex zijn naast fragmenten kogelpotten – zij vormen met een minimum aantal individuen van 144 de meerderheid (tabel 3.2) – fragmenten van bakpannen (mai=12) en van deksels of schalen (mai=2) aangetroffen. De kogelpotten hadden vermoedelijk meestal een ronde bodem, maar zullen in enkele gevallen voorzien zijn geweest

vnr	absolute aantallen					minimum aantal individuen				randtypes				
	r	w	b	ov	tot	kp	bp	d/s	tot	a	b	c	d	e
1	5	21	–	2	28	5	–	–	5	2	–	–	1	3
2	5	7	–	2	14	5	–	–	5	3	–	–	1	–
3	24	121	1	1	147	23	1	–	24	–	7	3	10	–
4	15	68	1	–	84	13	2	–	15	–	5	2	4	1
5	12	24	–	1	37	10	1	1	12	1	3	1	4	1
6	21	163	1	1	186	19	2	–	21	1	1	2	4	8
7	3	30	–	1	34	3	–	–	3	–	–	–	1	2
8	7	21	–	–	28	6	1	–	7	1	–	4	3	–
9	1	1	–	–	2	1	–	–	1	1	–	–	–	–
11	4	7	–	–	11	4	–	–	4	–	–	–	4	–
12	–	1	–	–	1	1	–	–	1	–	–	–	–	–
14	16	71	–	1	88	15	2	–	17	4	–	–	11	–
15	11	46	–	–	57	10	–	1	11	4	1	–	5	–
17	1	2	–	–	3	1	–	–	1	–	–	1	–	–
18	1	–	–	–	1	1	–	–	1	–	–	–	1	–
19	5	36	–	–	41	4	1	–	5	1	–	–	2	–
20	12	62	2	–	76	11	1	–	12	3	5	2	1	–
21	9	38	–	–	47	8	1	–	9	2	–	1	4	–
22	–	1	–	–	1	1	–	–	1	–	–	–	–	–
24	1	3	–	–	4	1	–	–	1	–	–	–	–	–
25	1	–	–	–	1	1	–	–	1	–	–	–	–	1
26	–	–	–	1	1	1	–	–	1	–	–	–	–	–
totaal	154	723	5	10	892	144	12	2	158	23	22	16	56	16

Tabel 3.2 Overzicht van het aangetroffen kogelpotaardewerk. Gebruikte afkortingen: vnr=vondstnummer, r=rand, w=wand, b=bodem, ov=overig, tot=totaal, kp=kogelpot, bp=bakpan, d/s=deksel of schaal.

van een standring of pootjes, getuige de fragmenten die van dergelijke bodems zijn aangetroffen. Er is één fragment van een vlakke bodem aangetroffen; mogelijk is deze oorspronkelijk voorzien geweest van pootjes of een standring. Een sterk verweerd, horenvormig voorwerp (vnr. 2), kan vermoedelijk worden geïnterpreteerd als haakoor.

In het algemeen geldt dat veel fragmenten sporen tonen van roet en/of aan-koeksel. Hieruit kan worden geconcludeerd dat een groot deel van het vaatwerk gebruikt is om in te koken. Grote potten (zie onder) zouden mogelijk gebruikt kunnen zijn voor opslag, hoewel ook fragmenten van groot vaatwerk regelmatig roetsporen vertonen.

Een opvallende vondst is een wandfragment met daarin een zogenaamd ‘spongat’ (afb. 3.1). Het betreft een cilindrisch gat met een diameter van ca. 1 cm. Rondom het gat is een ronde, tuitachtige verdikking aangebracht, welke onregelmatig is gedecoreerd met ondiepe indrukjes van ongeveer 0,5 cm doorsnede. De ‘tuit’ heeft een doorsnede van 4,5–5 cm en is ca. 2 cm dik. Een spongat komt meestal voor op de onderste helft van een kogelpot en heeft dienst gedaan als ‘tapgat’. Het gat kon worden afgedicht met een houten pen (cf. Van Vilsteren 1992, pp. 126–127).



Afbeelding 3.1 Een zogenaamd ‘spongat’, afkomstig van een kogelpot, vnr. 2, foto L. de Jong.

Datering

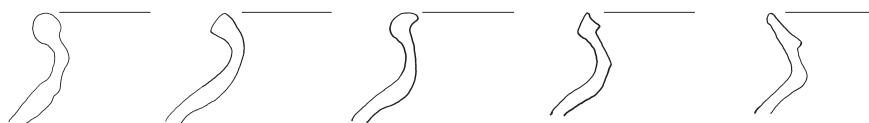
Bij het (nagenoeg) ontbreken van importaardewerk¹ zijn we voor de datering van het aangetroffen kogelpotaardewerk afhankelijk van gepubliceerde gegevens van opgravingen van andere veenterpen. Jager (1991, p. 117) plaatst het aardewerk dat is aangetroffen in een veenterp bij Neerwolde in de periode van de 12e tot en met de 14e eeuw. Van Vilsteren (1992, p. 117) dateert de bewoning van de veenterpen, en daarmee het daarin aangetroffen aardewerk, ruwweg in de 12e – 13e eeuw, terwijl Casparie (1988, pp. 205–209), op basis van voorlopige gegevens van aardewerkonderzoek en hydrologische en klimatologische gegevens, komt op een datering van de bewoning in de eerste helft van de 13e eeuw. De gegevens lopen dus vrij sterk uiteen. Een beter aanknopingspunt voor datering van het materiaal vormt wellicht een overzicht van de voorkomende randtypes.

Randtypes

Van de 154 aangetroffen kogelpotranden konden 133 op type gedetermineerd worden. Randvormen kunnen ruwweg in vijf types worden ingedeeld (afb. 3.2; zie voor aantallen per randtype tabel 3.2). Type a is rond verdikt, terwijl type b vierkant verdikt is. Beide zijn al dan niet voorzien van een lichte dekselgeul. Type c is rond verdikt met een diepe dekselgeul waardoor een ‘sikkelvormige’ rand ontstaat. Type d is gefacetteerd manchetvormig en type e is breed uitstaand en plat afgestreken. Alle randen van bakpannen en deksels/schotels zijn naar binnen toe afgeschuind.

Wat opvalt is dat de voorkomende randtypes sterke overeenkomsten vertonen met randtypes in complexen uit de stad Groningen. Met name type e is karakteris-

¹De twee aangetroffen scherven van witbakkend aardewerk (zie tabel 3.1) betreffen mogelijk fragmenten van laatmiddeleeuws aardewerk uit het Midden-Maasgebied (o.a. Andenne), maar gezien het ontbreken van specifieke kenmerken kunnen de scherven niet met zekerheid aan deze periode en dit herkomstgebied worden toegewezen. Het kan evenzogoed gaan om witbakkend aardewerk uit de Nieuwe Tijd.



Afbeelding 3.2 Voorkomende randtypen bij kogelpotten. Van links naar rechts: type a, b, c, d en e, tekening K.L.B. Bosma.

tiek voor Groningse complexen uit de 13e en 14e eeuw (Kortekaas 1992, p. 249 en afb. VIII-17; Kortekaas 1994, p. 73 en afb. IV-7). Dit type rand komen we in andere Drentse vindplaatsen niet tegen (cf. Verhoeven 1996, pp. 162–164 en afb. 105–106). Ook de manchetranden, hier type d, komen veelvuldig in Groningse complexen uit deze periode voor. Overeenkomsten met randvormen van Groningse kogelpotten is ook al vastgesteld door Jager (1990), in zijn onderzoek naar aardewerk uit terp nr. 3 in Neerwolde. Op grond van de sterke overeenkomsten met Gronings materiaal uit de 13e en (vroeg) 14e eeuw, kan het kogelpotaardewerk uit Ter Borch, zij het met enige mate van voorzichtigheid, eveneens in de periode van de 13e–vroeg 14e eeuw geplaatst worden. Wat verder opvalt is dat de wijd uitstaande platte randen van type e uitsluitend voorkomen in de hogere lagen; ze ontbreken in de diepere lagen (tabel 3.2). Mogelijk is er sprake van een fasering binnen de nederzetting. Op basis van de huidige opgravingsgegevens is hierover echter geen uitspraak te doen.

Het feit dat het aardewerkcomplex sterke overeenkomsten vertoont met Gronings kogelpotaardewerk is, gezien de relatief nabije ligging van Groningen, op zich niet verwonderlijk. In het natte veenlandschap waarin de veenterpen zich bevonden was het moeilijk om aan grondstoffen te komen voor de lokale productie van aardewerk. Het was wellicht gemakkelijker om, in plaats van grondstoffen voor aardewerkproductie, het aardewerk zelf van elders te betrekken. Het idee dat het materiaal uit de veenterp van Ter Borch uit Groningen is aangevoerd lijkt dan ook voor de hand te liggen. Aan de hand van de beschikbare informatie kan hierover echter geen definitieve conclusie worden getrokken. Aangezien een goed uitgewerkte typo(chrono)logie van aardewerk uit de veenterpen ontbreekt, is moeilijk vast te stellen of de hier aangetroffen types vergelijkbaar zijn met types uit andere veenterpen. Wat betreft het vormenrepertoire komt dit complex echter sterk overeen met het door Van Vilsteren (1992) geschetste beeld voor de veenterpen (zie ook paragraaf 3.3.2). Een nader onderzoek, waarbij de verschillende complexen uit veenterpen met elkaar worden vergeleken, zou in dit kader interessant zijn.

Halsdiameters

Naast randtypes zijn halsdiameters in kaart gebracht, teneinde inzicht te krijgen in de vergelijkbaarheid van dit complex met complexen uit andere veenterpen in de regio, zoals gepubliceerd in Van Vilsteren (1992, p. 132 en fig. 15). Een overzicht van de metingen is te zien in tabel 3.3.

De maten zijn omgezet naar een diagram conform de methode die Van Vilsteren heeft gehanteerd. Hierbij zijn de maten per klasse gedeeld door een voor

vnr	halsdiameter (cm)													
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
3	1	–	–	–	–	1	–	2	2	1	1	–	–	–
4	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1
5	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–
6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
11	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–
14	–	–	–	–	1	1	–	–	–	2	–	–	1	–
15	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	1	–	–	–
17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–
20	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–
21	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

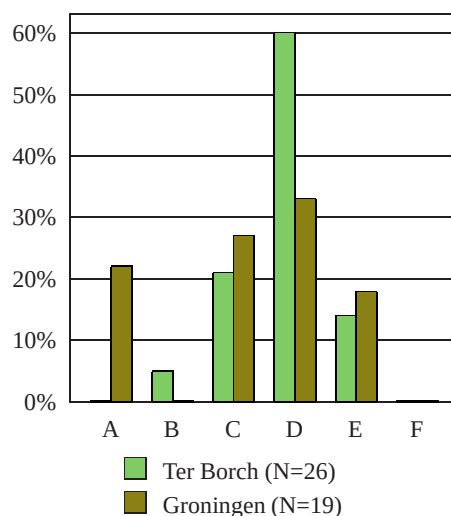
Tabel 3.3 Geregistreerde halsdiameters. Aangegeven is het aantal fragmenten per vondst-nummer.

diameter (cm)	Ter Borch			Groningen		
	aantal	omgerekend	%	aantal	omgerekend	%
4,5–8,5	0	0	0	3	1	22
8,6–12,5	1	0,3	5	0	0	0
12,6–16,5	5	1,2	21	5	1,2	27
16,6–20,5	16	3,4	60	7	1,5	33
20,6–24,5	4	0,8	14	4	0,8	18
24,6–28,4	0	0	0	0	0	0

Tabel 3.4 Aantallen kogelpotfragmenten per halsdiameter-klasse uit Ter Borch en uit Groningen. De waarden zijn per klasse omgerekend op basis van de respectievelijke breukfactoren 3,0 - 3,7 - 4,2 - 4,7 - 5,1 en 5,6 (cf. Van Vilsteren 1992, p. 132), waarna de percentages zijn bepaald.

deze klasse specifieke breukfactor (Van Vilsteren 1992, p. 132) waarna percentages zijn berekend (tabel 3.4). De breukfactor is gehanteerd om onder- cq. over-vertegenwoordiging van de klassen ten gevolge van verschillen in fragmentatie te ondervangen. Het resultaat is weergegeven in afb. 3.3.

Het diagram laat zien dat de meeste randen (60%) een halsdiameter hebben die varieert van 16,6 tot 20,5 cm. Het aantal kogelpotten in deze klasse ligt bij materiaal uit andere veenterpen, zoals blijkt uit de studie van Van Vilsteren, karakteristiek boven de 25%. In zijn overzicht zijn ook vindplaatsen opgenomen die zich in andere delen van Drenthe en elders in Nederland bevinden (Zeijen, Gasselte en Pesse, een drietal vindplaatsen van veenoccupatie van de Assendelver polder en Utrecht; Van Vilsteren 1992, p. 132 en fig. 15). Bij deze sites vallen meeste halsdiameters in de klasse van 12,6 tot 16,5 cm (andere Drentse vindplaatsen) of in die van 8,6 tot 12,5 cm (vindplaatsen elders in Nederland). De klasse van 20,6 tot 24,5 cm is vertegenwoordigd in alle veenterpen, terwijl van de overige vindplaatsen slechts twee vindplaatsen fragmenten hebben opgeleverd die binnen deze klasse zijn in te delen. Deze klasse is in Ter Borch vertegenwoordigd door 14% van de meetbare randscherven (afb. 3.4).



Afbeelding 3.3 Halsdiameters van kogelpotaardewerk, ingedeeld naar klassen. A=4,5–8,5 cm; B=8,6–12,5 cm; C=12,6–16,5 cm; D=16,6–20,5 cm; E=20,6–24,5 cm; F=24,6–28,5 cm.

Uit het overzicht van Van Vilsteren komt naar voren dat de kogelpotten uit de veenterpen ten opzichte van kogelpotten uit andere Drentse vindplaatsen en vindplaatsen elders in Nederland relatief grotere halsdiameters hebben. Het materiaal uit Ter Borch blijkt wat betreft halsdiameters goed op dat uit de overige veenterpen aan te sluiten.

In tabel 3.4 en afb. 3.3 zijn eveneens metingen opgenomen van enkele laat-middeleeuwse kogelpotten die zijn gevonden in Groningen (maten gepubliceerd in Kortekaas 1992, tabel VIII-2 op p. 258). Het diagram laat zien dat dit materiaal eenzelfde tendens vertoont en dus goed aansluit op het materiaal uit de veenterpen.

Van Vilsteren (1992) legt een verband tussen de halsdiameter en het volume van de pot. Ook Verhoeven (1996, pp. 74–75 en afb. 30) komt tot deze conclusie. Op basis hiervan stelt Van Vilsteren (1992, p. 132) dat in de veenterpen sprake is van grotere kogelpotten dan op de zandgronden. Dit lijkt bevestigd te worden door het beeld dat uit het materiaal van Ter Borch naar voren komt. Hieraan moet worden toegevoegd dat de kogelpotten uit Groningen hetzelfde beeld opleveren; ook hier hebben de potten met grotere halsdiameters de overhand. Bovendien zijn fragmenten van extreem grote kogelpotten, zoals deze in de veenterpen zijn aangetroffen, ook bekend uit Groningen.² Deze extreem grote potten hebben volgens Van Vilsteren een belangrijke rol gespeeld in het proces van bierbrouwen.

Dat specifiek de complexen uit de veenterpen, vanwege het relatief hoge aantal grotere kogelpotten, in verband te brengen zijn met kleinschalige bierbrouwerijen, zoals door hem is betoogd (cf. Van Vilsteren 1994), is op basis van het huidige onderzoek niet toetsbaar. Wel is duidelijk dat deze complexen, op basis van de grootte van de potten alleen, niet uniek blijken te zijn voor de veenterpen.

²Onder meer bij de opgravingen aan het Martinikerkhof, persoonlijke mededeling drs. J. Schoneveld.



Afbeelding 3.4 Randfragment van een kogelpot met een halsdiameter van 21 cm en met randtype a, vnr. 15, foto L. de Jong.

Samenvattend kan het volgende worden geconcludeerd. Het aardewerkcomplex uit de veenterp van Ter Borch bestaat overwegend uit kogelpotaardewerk dat kan worden geplaatst in de periode van de 13e – vroege 14e eeuw. Het is wat betreft samenstelling vergelijkbaar met complexen uit andere veenterpen in het gebied. Bovendien kan worden geconcludeerd dat het complex sterke overeenkomsten vertoont met kogelpotaardewerk dat in de stad Groningen is aangetroffen.

3.3.2 Keramische artefacten

Zoals gezegd zijn er tijdens het IVO zeven keramische artefacten geborgen. Het betreffen achtereenvolgens een compleet weefgewicht en drie fragmenten van weefgewichten, alsmede een zogenaamde ‘stamper’, en twee fragmenten van komfoorsegmenten (tabel 3.5). Alle keramische artefacten zijn gemaakt van kogelpotaardewerk en hebben hetzelfde baksel als het vaatwerk.

De fragmenten van weefgewichten vormen de grootste groep. Deze is vertegenwoordigd door twee kleine afgeronde fragmenten van de rand van twee verschillende weefgewichten. Dat het gaat om twee verschillende weefgewichten blijkt uit het verschil in bolling van het oorspronkelijke oppervlak. Het oppervlak van beide fragmenten is licht geglad en enigszins verweerd. Eén ander fragment is groter, zij het eveneens incompleet. Het is een fragment van een plat, rond weefgewicht met een oorspronkelijke diameter en dikte ca. $11 \times 3,5$ cm. Het heeft centrale doorboring met een van diameter 3,5 cm. Het oppervlak was iets geglad, getuige één zijde waarvan het oppervlak nog bewaard is. Van de andere zijde is het oppervlak vrijwel volledig afgebrokkeld en ook een groot deel van de buitenrand ontbreekt.

Het vierde exemplaar is compleet. Het heeft een diameter van 13 à 14 cm en is ca. 4 cm dik. Het gewicht is in het midden voorzien van een licht dubbelconisch gat

wp	vl	sp	vul	seg	vnr	N	W	omschrijving
1	511	1011	1	5	5	1	274,5	incompleet weefgewicht, plat en rond, oorspronkelijke diameter en dikte ca. 11×3,5 cm, centrale doorboring, diameter 3,5 cm, slijtage in het gat aan één zijde, oppervlak iets glad, kan door gebruik zijn, groot deel van oppervlak afgebrokkeld
1	521	1021	1	5	21	1	111,4	groot fragment van stamper, deel van de stamper is afgebroken, steel compleet, hoogte ca. 8 cm, oorspronkelijke diameter stamper ca. 7,5 cm
1	521	1021	1	5	21	2	34,9	fragmenten van weefgewichten, oppervlak geglad, licht verweerd
1	511	1011	1	6	6	2	158,5	fragment van zeer zware ‘ring’, deel van komfoor en fragment van standring van komfoor, verbrand, sterk verweerd
1	521	1021	1	6	17	1	926,0	compleet weefgewicht, diameter 13 à 14 cm, dikte ca. 4 cm, voorzien van dubbel conisch, rond gat met diameter van ca. 2 cm, slijtage aan één kant, één zijde vlak, één zijde iets bol, vlakke kant vertoont sporen van slijtage, bolle kant deels verbrand, met name in en rondom gat, veel haarscheuren in oppervlak, deels verweerd, oorspronkelijke delen geglad

Tabel 3.5 Aantallen (N) en gewichten (W) van de keramische artefacten. Voor gebruikte afkortingen, zie bijlage 1.

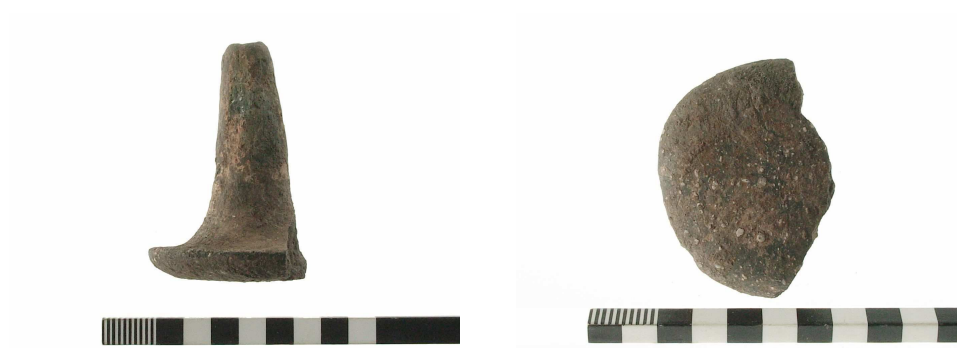
met een diameter van ca. 2 cm. Het gehele oppervlak is licht geglad geweest, maar is nu enigszins verweerd en vertoont veel grote en kleine scheuren tengevolge van een te snelle verhitting tijdens het bakproces (*firecracking*; cf. Rye 1981, pp. 106–107). Eén kant is vlak en heeft sporen van slijtage, waarbij de geoxideerde, bruine bovenlaag deels is afgesleten en de donkergrijze kern zichtbaar is geworden. De andere zijde is iets bol (afb. 3.5, rechtsboven en onder). Aan deze zijde zijn sporen van verbranding te zien in en rondom het gat, waarbij het oppervlak lichtgrijs tot lichtroze verkleurd is. Het gebruik dat aan deze sporen ten grondslag licht is helaas niet te achterhalen. Wel is duidelijk dat dit weefgewicht een andere functie heeft gekregen nadat het in onbruik is geraakt. Hierbij kan gedacht worden aan secundair gebruik als kaarsenstander of iets dergelijks. Een andere mogelijkheid is dat het geen weefgewicht betreft, maar dat dit voorwerp van meet af aan een andere functie heeft gehad.

Een ander, nagenoeg compleet fragment betreft een groot fragment van een stamper (afb. 3.6). Stampers zijn uitvoerig beschreven in Van Vilsteren (1992, pp. 122–125 en fig. 4). Dergelijke artefacten zijn, behalve in de veenterpen, ook in andere delen van Drenthe aangetroffen, en dan met name in de veengebieden. Ze worden door Van Vilsteren geïnterpreteerd als gereedschap bij het schroten of pletten van graan ten behoeve van de bereiding van bier.

Ongeveer een derde deel van de ‘onderkant’ van de stamper is afgebroken, maar de steel is compleet. Aan het uiteinde van de steel bevindt zich een ondiep deukje. Het voorwerp heeft een hoogte van ca. 8 cm en de oorspronkelijke diameter van het wideste deel van de stamper is ca. 7,5 cm. Het oppervlak van de



Afbeelding 3.5 Compleet weefgewicht van kogelpotaardewerk, vnr. 17, foto's L. de Jong.



Afbeelding 3.6 'Stamper' van kogelpotaardewerk, aan de onderzijde (rechts) is de grove magering zichtbaar, vnr. 21, foto L. de Jong.

onderzijde is sterk afgesletten, waarbij de geoxideerde, bruine laag vrijwel volledig is verdwenen. Op afbeelding 3.6, rechts, is bovendien te zien dat dit oppervlak doorspekt is met grove kwartspartikels. Sommige hiervan hebben oonspronkelijk uit het oppervlak gestoken, getuige de restanten van het originele oppervlak die hier en daar nog rondom de kwartsbrokjes zichtbaar zijn. Al deze zaken geven blijk dat dit voorwerp is gebruikt om te malen en/of stampen.

Tot slot bevinden zich onder de keramische artefacten twee kleine fragmenten van komfoorsegmenten. Komforen zijn in het gebied regelmatig aangetroffen, maar worden ook in Friesland en Groningen wel gevonden (cf. Kortekaas 1992, pp. 254–256 en afb. VIII-25). Ze werden vermoedelijk gebruikt om grote kogelpotten te ondersteunen, teneinde de inhoud ervan beter te kunnen verhitten. Hiervoor wa-

ren enkele segmenten nodig, die, naar gelang de grootte van de pot, dichter bij elkaar of verder uit elkaar konden worden geplaatst, rondom het vuur. De pot steunde dan op de rand en op nokken aan de binnenzijde van de segmenten. In Ter Borch zijn zoals gezegd twee kleine fragmenten van komforen aangetroffen, beide van de onderrand van een segment. Eén ervan is sterk verweerd en vertoont, vooral aan de binnenzijde, sporen van verbranding. Dit laatste onderstreept het bovenbeschreven gebruik van komfoorsegmenten rondom een vuur.

3.4 Conclusie

Op grond van het onderzoek naar het aardewerk uit Ter Borch kunnen de in de inleiding gestelde vragen als volgt worden beantwoord:

- 1 *Wat is de aard en omvang van de mogelijk aan te treffen archeologische resten?*

Op basis van het aardewerkonderzoek kan worden geconcludeerd dat we te maken hebben met een eenvoudige nederzetting waar (vrijwel) uitsluitend gebruik is gemaakt van lokaal, handgevormd, kogelpotaardewerk. Het vaatwerk is gebruikt om in te koken en mogelijk voor opslag. Importaardewerk lijkt volledig te ontbreken. De samenstelling van het complex doet sterk denken aan die van complexen uit andere veenterpen in de regio, zoals geschetst door Van Vilsteren (1992). Over de omvang van de archeologische resten is op basis van het aardewerkonderzoek geen uitspraak te doen.

- 3 *Wat is de datering van de eventueel aan te treffen resten?*

Er bestaat geen consensus over de datering van de veenterpen en de daarin aangetroffen aardewerkcomplexen (zie paragraaf 3.3.1). Aangezien bovendien dateerbaar importaardewerk niet is aangetroffen, zijn voor datering van het aardewerk de voorkomende randtypen als aanknopingspunt gebruikt. De voorkomende types blijken sterke overeenkomsten te vertonen met types die voorkomen bij kogelpotaardewerk uit de stad Groningen. Het betreft dan met name materiaal uit de 13e en 14e eeuw. Een datering van het materiaal uit Ter Borch in dezelfde periode is zeer waarschijnlijk.

Uit het onderzoek van het aardewerk uit de veenterp te Ter Borch is gebleken dat we te maken hebben met een laatmiddeleeuws complex dat een zeer homogeen beeld vertoont; het bestaat overwegend uit kogelpotaardewerk dat naast sterke overeenkomsten met materiaal uit andere, gelijktijdige veenterpen in het gebied, sterke gelijkenissen vertoont met kogelpotaardewerk uit Groningen. Ook de verdeling van halsdiameters laat zien dat Ter Borch op enigerlei wijze gerelateerd is aan het Groningse materiaal. Op de aard van de relatie tussen Ter Borch en de nabijgelegen stad Groningen kon helaas binnen het tijdsbestek van het huidige onderzoek niet gedetailleerd worden ingegaan.

4 Conclusies, waardering en aanbeveling

J.B. Hielkema

4.1 Conclusies

In het plangebied Ter Borch is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op een laat-middeleeuwse veenterp. De veenterp bestaat uit een pakket veenplaggen met een hoogte van 80 cm. Op het hoogste deel van de terp zijn de restanten van een huis aangetroffen. Gezien de geringe omvang van de terp zal er één huis hebben gestaan. Ten zuiden van de terp liggen enkele sloten. De veenterp sluit wat betreft vorm en omvang aan bij de eerder onderzochte veenterpen ten oosten van Eelderwolde (Casparie 1988). De bewoning op de veenterp kan op basis van het aardewerk gedateerd worden in de 13e en vroege 14e eeuw n. Chr.

Het vondstmateriaal dat tijdens het onderzoek is aangetroffen bestaat in de eerste plaats uit een grote hoeveelheid aardewerk. Daarnaast zijn keramische artefacten, natuursteen, bouw materiaal en leer gevonden.

Hieronder zal een antwoord worden gegeven op de onderzoeksvragen zoals die in paragraaf 1.3 verwoord zijn.

- 1 *Wat is de aard en omvang van de mogelijk aan te treffen archeologische resten?*

Tijdens het onderzoek is een veenterp aangetroffen met een doorsnede van ongeveer 30 m. De terp is opgebouwd van veenplaggen, de dikte van het plaggenpakket is ongeveer 80 cm. Op het hoogste deel van de veenterp werd een vloer aangetroffen, bestaande uit venige grond, die is verstevigd met leem. Op de vloer werd een stuk hout gevonden, waarvan de functie onbekend is. Een 2 m brede rand van zoden rondom de vloer kan geïnterpreteerd worden als de onderzijde van zodenwanden. Er zijn enkele kuilen aangetroffen en ten zuiden van de veenterp liggen twee sloten. De sloten betreffen waarschijnlijk ringsloten.

Het vondstmateriaal dat tijdens het onderzoek is aangetroffen betreft aardewerk, keramische artefacten, vuur- en natuursteen, bouw materiaal en leer. De meeste vondsten bevinden zich op het hoogste deel van de veenterp. Vanaf het hoogste deel van de terp neemt het aantal vondsten geleidelijk af. De vondsten verspreiden zich tot buiten de terp.

Het aardewerk betreft hoofdzakelijk kogelpotten. Het is opvallend dat vooral

grote potten zijn gevonden. De randtypes van het kogelpotaardewerk vertonen grote overeenkomst met randtypes uit de stad Groningen. Mogelijk is het aardewerk vanuit Groningen aangevoerd. Het is opmerkelijk dat dergelijke grote kogelpotten veel op veenterpen voor lijken te komen. Enkele interessante keramische artefacten betreffen delen van weefgewichten en een stamper. Voorwerpen van natuursteen betreffen fragmenten van maalstenen en een slijpsteen. De stenen zullen van elders zijn aangevoerd. Delen van een leren schoen stammen van voor de 14e eeuw.

- 2 *Wat is de omvang en ruimtelijke positionering van de eventuele vindplaats?*
De veenterp heeft een diameter van ongeveer 30 m en ligt direct onder het maaiveld. De hoogte van de terp is ongeveer 80 cm. De terp ligt in een veengebied, ten zuiden van een uitloper van een zandrug. Ter hoogte van de terp komt het zand in de ondergrond omhoog. In het gebied ten zuidwesten van Groningen komen groepen veenterpen voor, met name in de Peizermadepolder, maar ook bij het Hoornse Meer. In het tussenliggende gebied Ter Borch, waar de onderzochte veenterp ligt, zijn geen andere veenterpen bekend.
- 3 *Wat is de datering van de eventueel aan te treffen resten?*
Aan de hand van het aangetroffen aardewerk kan de bewoning van de veenterp in de Late Middeleeuwen worden gedateerd, in de 13e en vroege 14e eeuw. De aangetroffen delen van een leren schoen wijzen op een datering vóór de 14e eeuw. Ook de aangetroffen bakstenen wijzen op menselijke activiteiten in de Late Middeleeuwen.
- 4 *Hoe verhoudt de vindplaats zich tot de oorspronkelijke geologische en landschappelijke situatie*
De terp is vermoedelijk aangelegd op een zandkopje of zandopduiking in het veen. Mogelijk was dit zandkopje als een verhoging in het landschap zichtbaar. Het omringende gebied bestond uit een veenvlakte met weinig begroeiing.
- 5 *Sluit de veenterp qua vorm en opbouw aan bij de reeds bekende veenterpen in Peizermadenpolder?*
De vorm en de opbouw van de onderzochte terp sluiten aan bij de gegevens die bekend zijn van de veenterpen in het gebied Hoornse Meer en Hoornseplas. De veenterp lijkt beter aan te sluiten bij deze oostelijke groep veenterpen dan bij de bekende veenterpen in de Peizermadenpolder. De veenterpen in de Peizermadenpolder zijn veelal kleiner van omvang dan die van de oostelijke groep.
De door het GIA onderzochte veenterpen in het gebied ten oosten van Eelderwolde zijn vaak 20 tot 40 m in diameter. Ze zijn omgeven door sloten. Het onderzochte huis op terp 6 heeft een omvang van ongeveer 13 bij 8 m, waarbij de wanden een dikte hadden van 1,2 m. Op een door Van Giffen onderzochte veenterp te Peize werden twee elkaar overlappende huisplattegronden aangetroffen. De afmetingen van deze huizen waren respectievelijk 13×5 en 16×5 m (Jager 1990, p. 2). Op de meeste terpen waren meerdere waterputten aanwezig. Deze terpen werden tussen 1200 en 1300 n. Chr. bewoond.
Klungel (1971) noemt als belangrijk kenmerk van de veenterpen dat er altijd aardewerkscherven en/of zwerfstenen in aangetroffen worden. Verder noemt

Klungel gebakken visnetverzwaarders, mogelijk bedoelt hij met deze term de ronde weefgewichten, zoals die tijdens ons onderzoek zijn aangetroffen.

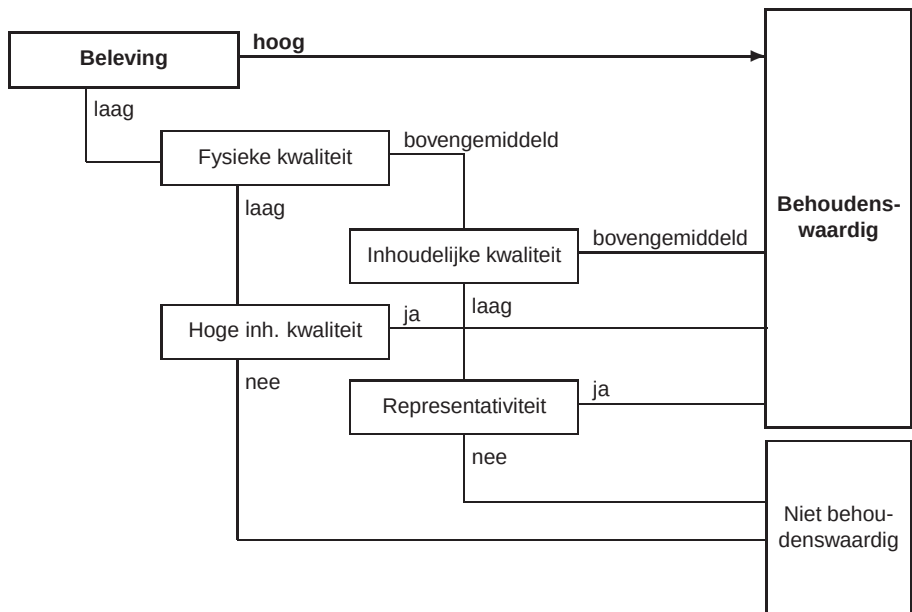
Het is niet bekend waarom in de Late Middeleeuwen mensen het veengebied ten zuidwesten van Groningen introkken om daar op kleine veenterpen te gaan wonen. Er zijn in het verleden verschillende mogelijkheden geopperd, van bierbrouwerijen en vluchtheuvels tegen de Noormannen tot vetweiderij. Sommige van deze veronderstellingen zijn onjuist, de veenterpen zijn later dan de invallen van de Noormannen, andere opties zijn onvoldoende onderbouwd. De beschikbare gegevens schieten daarvoor tekort. De periode dat het gebied (seizoensmatig?) bewoonbaar is geweest, heeft vermoedelijk niet erg lang geduurd. De terpen lijken steeds kortstondig bewoond te zijn, afgezien van de door van Giffen onderzochte veenterp zijn er geen aanwijzingen voor latere ophogingen en bouwfases. Door toenemende wateroverlast in de Late Middeleeuwen is het gebied onbewoonbaar geworden.

Op de veenterpen lijkt steeds één huis te hebben gestaan, gemaakt van zoden. Kenmerkende zaken voor de veenterpen zijn de kleine omvang, de aanwezigheid van (aangevoerde) stenen, de (zeer) grote kogelpotten en de weefgewichten en stampers van aardewerk. Verder liggen ze alle op veengronden op enige afstand van de pleistocene zandruggen. Zowel (1990) als Klungel (1971) noemen daarbij nog de paadjes die de veenterpen onderling verbinden. Het nader bestuderen van het aardewerk en overige vondstmateriaal dat reeds gevonden is op deze veenterpen, zou een beter beeld kunnen verschaffen van de activiteiten die op deze locaties werden uitgevoerd. Bovendien verdient het zeker de aandacht om botanisch onderzoek uit te voeren. Op deze manier zou bijvoorbeeld de aanwezigheid van gagel kunnen worden aangetoond, een ingrediënt dat benodigd was bij het brouwen van bier.

4.2 Waardering volgens KNA 2.0

Hieronder vindt u de waardering van de resultaten volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, versie 2.0. De waardering bestaat uit een scoretabel met uitleg en een beslissingsdiagram. In de scoretabel worden de resultaten van het onderzoek van een gewicht voorzien (mogelijke scores: 1 t/m 3). Een laag getal representeert een lage waarde en een hoog getal een hoge waarde. In het beslissingsdiagram wordt op basis van de scores in de tabel bepaald of het object behoudenswaardig is. De behoudenswaardigheid van de vindplaats is het leidende criterium voor het bepalen van de noodzaak voor vervolgonderzoek. Een korte uitwerking van de criteria waarmee in de scoretabel rekening wordt gehouden vindt u in bijlage 2. Voor een volledige beschrijving van de normen en regels volgens welke deze waardering tot stand is gekomen, staat de website van het College voor de Archeologische Kwaliteit tot uw beschikking (www.cvak.org). U vindt de documentatie voor deze waardering onder ‘KNA: inventariserend veldonderzoek’.

<i>Beleving</i>		opmerkingen
schoonheid	–	De veenterp is zichtbaar in het landschap als een geringe verhoging.
herinneringswaarde	–	n.v.t.
<i>Fysieke kwaliteit</i>		opmerkingen
gaafheid	2	De veenterp is redelijk intact bewaard gebleven. De grondsporen en vondsten liggen echter zeer dicht onder het maaiveld, waardoor ze in geringe mate verstoord zijn. De vondsten concentreren zich op het hoogste deel van de veenterp. Daarbuiten neemt de vondstdichtheid af.
conservering	2	De vondsten zijn slecht tot matig geconserveerd. Naast aardewerk en steen is ook leer aangetroffen.
aardewerk	2	Het aardewerk is slecht tot matig geconserveerd. De stukken zijn echter goed determineerbaar.
<i>Inhoudelijke kwaliteit</i>		opmerkingen
zeldzaamheid	1	Binnen de regio zijn redelijk veel veenterpen aanwezig.
informatiewaarde	3	Er zijn weinig veenterpen onderzocht, de opgravingen van het GIA zijn meer dan 20 jaar geleden.
ensemblewaarde	2	Door het voorkomen van meer veenterpen binnen de regio heeft deze veenterp een middelhoge ensemblewaarde.
representativiteit	–	De onderzochte veenterp is representatief voor andere veenterpen binnen de regio.



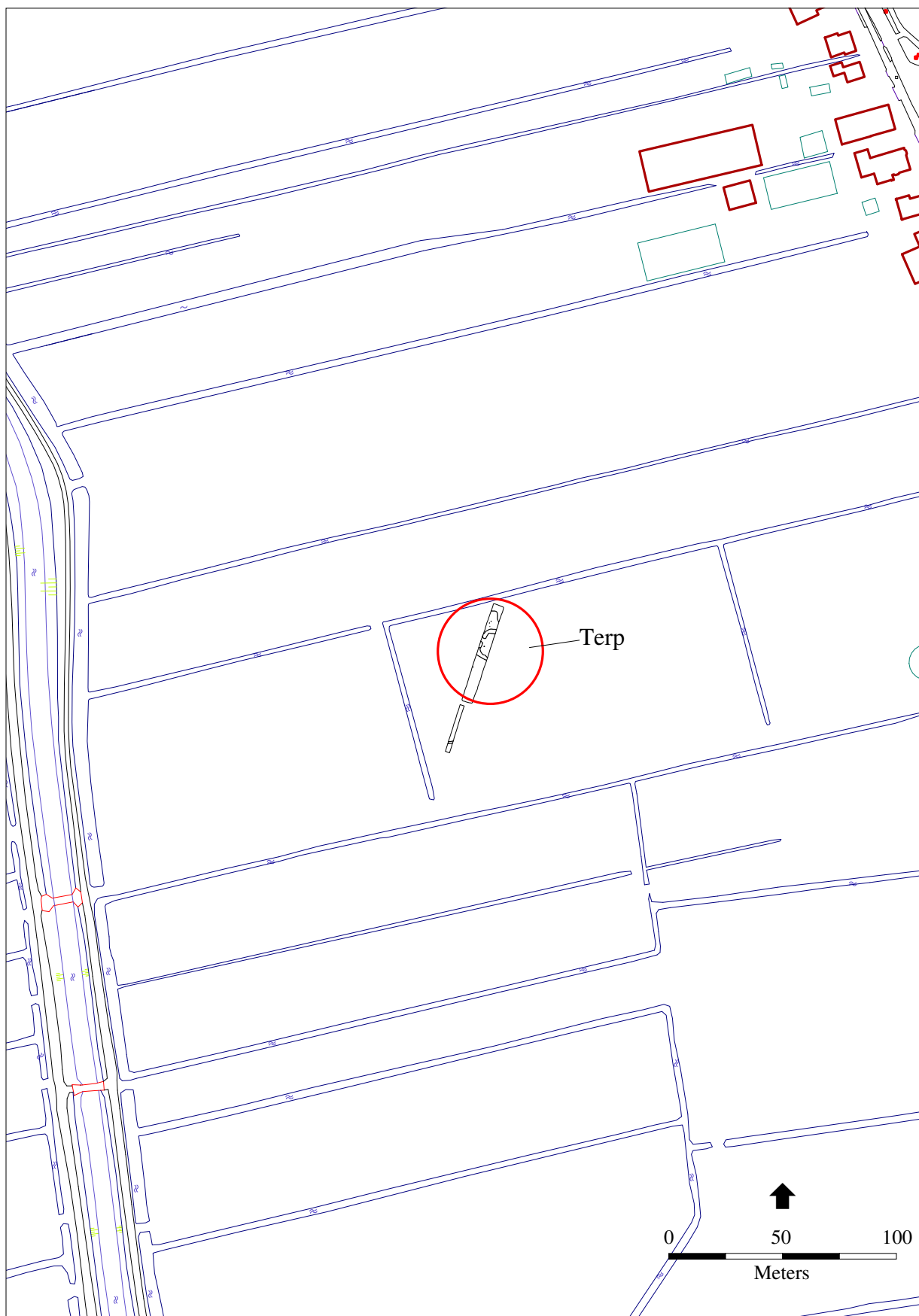
4.3 Aanbeveling

Het onderzoek heeft aangetoond dat een grotendeels intacte veenterp in het plangebied Ter Borch aanwezig is. Hoewel er meer van dergelijke veenterpen in de regio aanwezig zijn, zijn er nog weinig gegevens over dit fenomeen. Gezien de goede kwaliteit van de terp en de vondsten en daarbij de grote informatiewaarde van de terp is deze behoudenswaardig. Het feit dat de terp nog steeds als een kleine verhoging in het landschap zichtbaar is, geeft een meerwaarde aan deze vindplaats.

Het verdient daarom de aanbeveling om de terp als zodanig te behouden en te beschermen (afb. 4.1). Dit kan gerealiseerd worden door planinpassing. Gezien de geringe omvang van de terp is dit waarschijnlijk mogelijk. Hierbij moet zeker rekening gehouden worden met de sporen aan de voet van de terp, zoals de sloot die in werkput 2 is aangetroffen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat rondom de terpen een zone van ongeveer 15 m met sloten voorkomt. Deze sloten kunnen nog verder doorlopen. Buiten de terp zou dus een ruime zone vrijgehouden moeten worden in de planinpassing. Als planinpassing van de terp en een zone eromheen echter niet mogelijk is, zal de terp door middel van een opgraving onderzocht moeten worden. De aandacht zal bij een dergelijk onderzoek vooral gericht moeten zijn op het verklaren van de speciale activiteiten die op veenterpen werden uitgevoerd. Dit kan gebeuren door middel van botanisch onderzoek en een uitgebreide materiaalstudie.

Besluitvorming in deze zal in overleg met het bevoegd gezag moeten plaatsvinden, in dit geval de provinciaal archeoloog dr. W.A.B. van der Sanden.¹

¹Drents Plateau, Stationsstraat 11, 9401 KV Assen, tel. 0592-305 932.



Afbeelding 4.1 Ligging van de veenterp binnen het plangebied, kaart J.B. Hielkema.

Literatuur

- Beuker, J.R. & W.A.B. van der Sanden, 1993. Kloostermoppen uit een gassleuf. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 110, pp. 134–143.
- Casparie, W.A., 1988. Laat-middeleeuwse veenterpen in Neerwolde. In: M. Bierma, A.T. Clason, E. Kramer & G.J. de Langen (red.), *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied*. Groningen, pp. 196–213.
- Jager, C., 1990. *Veenterpen in Neerwolde. Het aardewerk van terp nr. 3*. Biologisch-Archeologisch Instituut (doctoraalscriptie).
- Jager, C., 1991. Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3. *Paleo-Aktueel* 2, pp. 115–117.
- Jelsma, J. & C. Tulp, 2002. *Ter Borch. Een Verkennend Archeologisch Onderzoek te Eelderwolde*. Groningen (De Steekproef rapportnummer 2002-7/3).
- Klungel, A.E., 1971. Veenterpen ten zuidwesten van Groningen. *Boor en spade* 17, pp. 188–197.
- Kortekaas, G.L.G.A., 1992. Het middeleeuwse inheemse aardewerk. In: P.H. Broekhuizen et al. (red.), *Van boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*. Groningen, pp. 235–261.
- Kortekaas, G.L.G.A., 1994. Middeleeuwse keramiek en enkele andere vondsten. In: P.H. Broekhuizen et al. (red.), *Oudheden onder De Hunze. Archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk*. Groningen, pp. 69–82.
- Rye, O.S., 1981. *Pottery technology. Principles and reconstruction*. Washington (Manuals on Archaeology 4).
- Verhoeven, A.A.A., 1996. *Handgemaakt aardewerk in Nederland (8ste–13de eeuw). Enkele studies over middeleeuwse kogelpotten*. Universiteit van Amsterdam (diss.).
- Vilsteren, V.T. van, 1992. Overblijfselen eener verbazend armelijke en eenvoudige kultuur; Opkomst en ondergang van proto-ambachtelijke bierbrouwers in Drenthe in de 13de eeuw. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 72, pp. 117–150.
- Vilsteren, V.T. van, 1994. In den beginne... De oorsprong en techniek van het brouwen tot de 14de eeuw. In: R.E. Kistemaker & V.T. van Vilsteren (red.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*. Amsterdam, pp. 7–19.

Bijlage 1 Analyseresultaten aardewerk

Gebruikte afkortingen

b	bodem
indet	ondetermineerbaar
ip	industrieel porselein
kp	kogelpotaardewerk
ov	overig
r	rand
rb	roodbakkend aardewerk
seg	segment
sp	spoor
tot	totaal
vl	vlak
vnr	vondstnummer
vul	vulling
w	wand
wb	witbakkend
wp	werkput

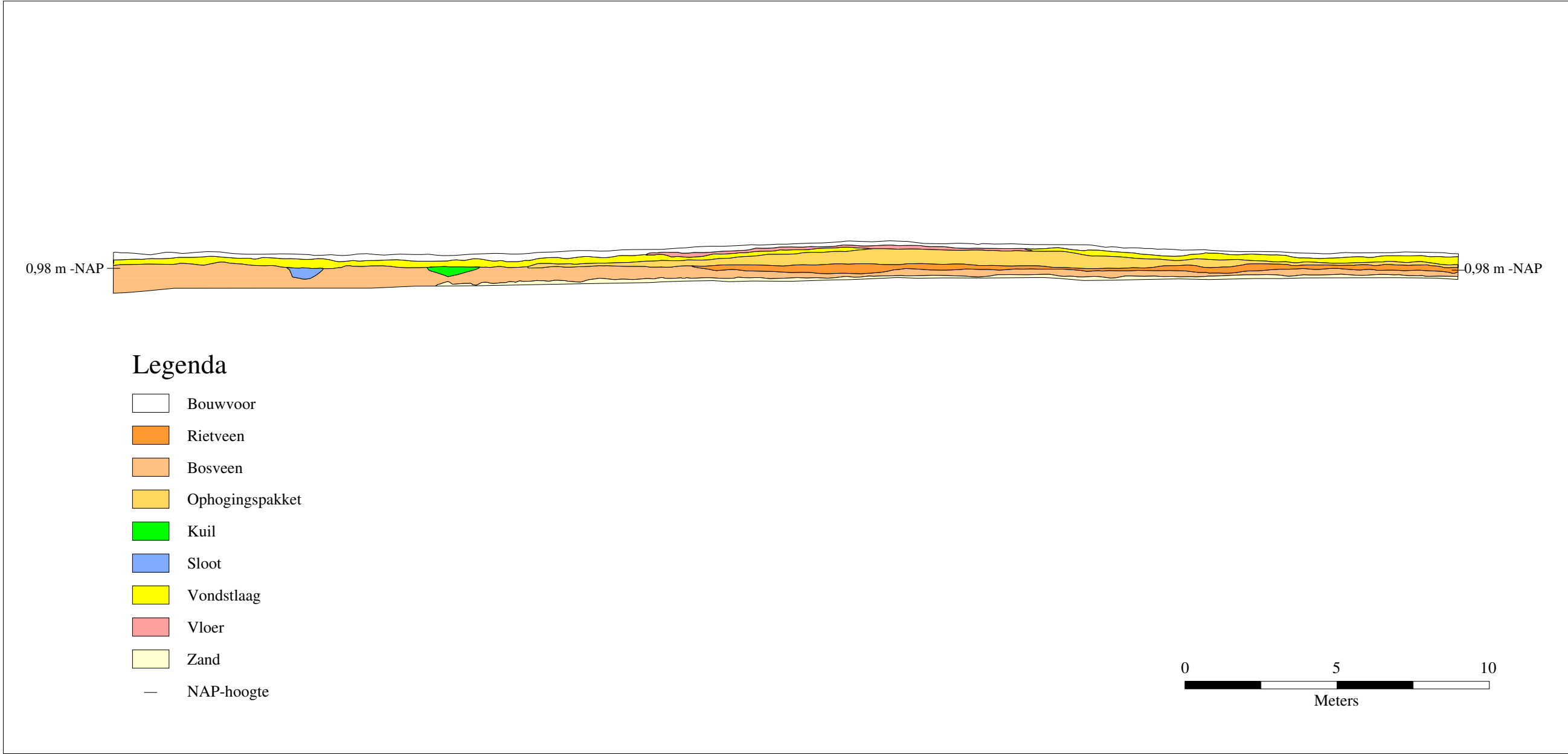
36

wp	vl	sp	aard	vul	seg	vnr	W	soort	r	w	b	ov	tot	opmerking
1	2	10	laag	1	1	24	32,2	kp	1	3	–	–	4	r waarschijnlijk van kogelpot
1	2	11	sloot	1	1	11	329,6	kp	4	7	–	–	11	r: kogelpotten
1	2	13	vlek	1	1	12	32,5	kp	–	1	–	–	1	zeer sterk beroet aan buitenzijde
1	104	901	bouwvoor	1	1	25	58,5	kp	1	–	–	–	1	kogelpot
1	104	908	woonlaag	1	1	26	10,4	indet	–	–	–	1	1	brokje, mogelijk van kogelpotaardewerk
1	511	1011	aanleg vlak	1	1	01	321,3	kp	5	21	–	2	28	ov: gruis
1	511	1011	aanleg vlak	1	1	01	–	wb	–	1	–	–	1	crèméroze baksel met geel glazuur bi, open vorm? Andenne? kan ook Nieuwe Tijd zijn
1	511	1011	aanleg vlak	1	2	02	223,0	kp	5	7	–	2	14	ov: tuit van spongat, ruw gevormd, gedecoreerd met onregelmatige indrukjes van ca. 0,5 centimeter doorsnede, deels gesleten, zeer glad en rond gat aan binnenzijde van ca. 1 cm doorsnede, steel (?) van pot of stamper, lichte kromming, puntig uitlopend, lijkt nog het meest op een horenpit van een runderhoren, sterk geërodeerd/verweerd oppervlak
1	511	1011	aanleg vlak	1	3	03	2.289,9	kp	24	121	1	1	147	r: 22 kogelpotten, 1 bakpan, 1 indet, b: standringfragment, ov: indet (aanzet steel of nok van komfoor?), 2 w verbrand

wp	vl	sp	aard	vul	seg	vnr	W	soort	r	w	b	ov	tot	opmerking
1	511	1011	aanleg vlak	1	4	04	1.257,7	kp	15	68	1	–	84	r: 13 kogelpotten, 2 bakpannen, b: fragment van standring, 1w en 1r verbrand
1	511	1011	aanleg vlak	1	5	05	960,8	kp	12	24	–	1	37	r: 1 bakpan, 1 schaal of deksel, groot met <i>Besenstrich</i> , rest kogelpotten, w: 1 met groeflijn, 1w en 1r verbrand, ov: pootje, bij de basis afgebroken, heeft onder hoek van 45° aan pot gezeten, duidelijk standvlakje, echter niet tot nauwelijks gesleten
1	511	1011	aanleg vlak	1	5	05	–	wb	–	1	–	–	1	licht crèmekleurig, iets grijsbruin verkleurd, geen (sporen van) glazuur, Andenne?
1	511	1011	aanleg vlak	1	6	06	2.025,1	kp	21	163	1	1	186	r: 2 bakpannen, 1 waarschijnlijk miniatuur bakpan of kom, 1 indet, rest kogelpotten waarvan 1 ‘miniatuur’, w: 1 met <i>Besenstrich</i> , b: fragm van bodem met standring, ov: pootje, bij de basis afgebroken, heeft onder hoek van 45 graden aan pot gezeten, iets zwaarder dan vnr. 6, duidelijk standvlakje, echter zonder zichtbare slijtage
1	511	1011	aanleg vlak	1	7	07	206,5	kp	3	30	–	1	34	r: 2 kogelpotten, 1 indet, ov: indet brokje
1	511	1011	aanleg vlak	1	8	08	468,7	kp	7	21	–	–	28	r: 1 bakpan, rest kogelpotten
1	511	1011	aanleg vlak	1	8	08	–	ip	–	1	–	–	1	19e eeuw
1	511	1011	aanleg vlak	1	8	08	–	rb	–	1	–	–	1	(sub)recent, fragment van bloempot
1	511	1011	aanleg vlak	1	9	09	9,6	kp	1	1	–	–	2	r: kogelpot
1	521	1021	aanleg vlak	1	8	14	1.913,1	kp	16	71	–	1	88	r: 1 bakpan, rest kogelpotten, ov: fragment van bakpan met holle steel
1	521	1021	aanleg vlak	1	7	15	1.577,3	kp	11	46	–	–	57	r: 1 grote schaal of deksel met <i>Besenstrich</i> , rest kogelpotten, w: 2 met druipsporen, 1 met brede verticale groeflijn op buik, decoratie?
1	521	1021	aanleg vlak	1	6	17	77,3	kp	1	2	–	–	3	r: kogelpot
1	521	1021	aanleg vlak	1	2	18	8,8	kp	1	–	–	–	1	r: kogelpot
1	521	1021	aanleg vlak	1	3	19	468,4	kp	5	36	–	–	41	r: 1 bakpan, rest kogelpotten
1	521	1021	aanleg vlak	1	3	19	–	rb	–	1	–	–	1	(sub)recent
1	521	1021	aanleg vlak	1	4	20	1.133,0	kp	12	62	2	–	76	r: 1 bakpan met aanzet steel, rest kogelpotten, b: fragm van bodem met standring, vlakke bodem met een ondiepe ‘ziel’, waarschijnlijk oorspronkelijk voorzien van poten, van de w 3 verbrand
1	521	1021	aanleg vlak	1	5	21	534,9	kp	9	38	–	–	47	r: 7 kogelpotten, 1 indet, 1 bakpan
2	511	1011	aanleg vlak	1	1	22	35,7	kp	–	1	–	–	1	

Bijlage 2 Waarderingscriteria conform KNA 2.0

<i>Beleving</i>		opmerkingen
schoonheid	–	zichtbaarheid vanaf het maaiveld als landschapselement; vorm en structuur;
herinneringswaarde	–	relatie met omgeving verbondenheid met feitelijk historische gebeurtenis; associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis
<i>Fysieke kwaliteit</i>		scores opmerkingen
gaafheid	1/2/3	aanwezigheid sporen; gaafheid sporen; ruimtelijke gaafheid; stratigrafie intact; mobilia in situ; ruimtelijke relatie tussen mobilia onderling; ruimtelijke relatie tussen mobilia en sporen; aanwezigheid antropogeen biochemisch residu;
conservering	1/2/3	stabiliteit van de natuurlijke omgeving conservering artefacten (metaal/overig) conservering organisch materiaal
<i>Inhoudelijke kwaliteit</i>		scores opmerkingen
zeldzaamheid	1/2/3	het aantal vergelijkbare monumenten (monumenttypen) van goede kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld;
informatiewaarde	1/2/3	idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart opgraving/onderzoek van vergelijkbare monumenten binnen dezelfde archeoregio (minder/meer dan 5 jaar geleden; volledig/partieel); recent en systematisch onderzoek in de betreffende archeoregio; recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeologische periode; passen binnen vastgesteld onderzoeksprogramma van universitair instituut, ROB of anderen
ensemblewaarde	1/2/3	synchrone context (voorkomen van monumenten uit dezelfde periode binnen de micro-regio; diachronen context (voorkomen van monumenten uit opeenvolgende perioden binnen de micro-regio; landschappelijke context (fysisch- en historischegeografische gaafheid van het contemporaine landschap; aanwezigheid van contemporaine organische sedimenten in de directe omgeving
representativiteit	–	kenmerken voor een bepaald gebied en/of periode; het aantal vergelijkbare monumenten van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en waarvan behoud is gegarandeerd; idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart



Bijlage 3 Westprofiel, kaart B. Schomaker.

Legenda

- Veen
- Veen met plaggen
- Veenplaggen
- Vloer
- Kuil
- Sloot
- Hout

